

УДК 316.774

В.Я. Мороз

БІНАРНА СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ У ЇХ ІСТОРИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ (З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ)

Статтю присвячено вивченню опозиції як одного з головних інструментів структурування пізнавальної реальності та створення її моделі. Проаналізовано аксіологічні стратегії запорозького козацтва наприкінці XVI – на початку XVII ст. у різних моделях історичної комунікації. Досліджено бінарну систему цінностей козацької епохи, яка детермінована протиставленнями козацтво – шляхта, влада – народ, експансія – захист, перемога – поразка, воля – кріпацтво, православ'я – католицизм, битва – компромісна угода.

Ключові слова: комунікація, історична комунікація, бінарні опозиції, дуалістична модель, аксіологічні стратегії, козацтво.

I. Вступ

Звернення дослідників до проблеми опозиції як принципу організації знакових систем має давню традицію. Теоретичним підґрунтям для вивчення опозицій слугують праці Ф. де Соссюра, Р. Якобсона, М. Трубецького, К. Леві-Стросса. У “Курсі загальної лінгвістики” Ф. де Соссюр розробляє концепцію знака і вводить поняття *системи відмінностей*. Критичний перегляд його теорії спостерігаємо в постструктуралістських концепціях Ж. Дерріда, Ж. Дельоза, М. Фуко, У. Еко.

Проблема вивчення протиставлень “бінарність”, “бінарна опозиція”, “бінарність”, “біполярність”, “дихотомічний поділ”, “подвійний код”, “подвійне протиставлення” є актуальною на сьогодні й потребує наукового висвітлення. Розгляд цієї теми викликає посилений інтерес серед представників різних галузей знань, зокрема філософії, соціології, психології, антропології, інформатики, етнології, геополітики, філології, журналістики. Не менш важливим й актуальним є звернення дослідників до опозитивних структур і опозицій як аналітичного інструменту дослідження в галузі соціальних комунікацій, особливо щодо різних етапів історичного розвитку й умов існування певних культур. Лінгвістичне трактування слова *бінарний* – який складається з двох частин, елементів; подвійний [2, с. 52]. Ціннісне забарвлення опозицій надає їх аналізу особливої значущості: хоч система цінностей сприймається як градація, її функціонування певною мірою детерміновано біполярною організацією картини світу.

Матеріалом для дослідження слугують історичні праці М. Грушевського, Д. Яворницького, О. Бойка та інших учених.

II. Постановка завдання

Мета статті – проаналізувати аксіологічні стратегії запорозького козацтва наприкінці

XVI – на початку XVII ст. у різних моделях історичної комунікації.

III. Результати

Аксіологічні стратегії запорозького козацтва наприкінці XVI – на початку XVII ст. виявляються в різних моделях історичної комунікації, найпоширенішою серед яких є структура у вигляді бінарної опозиції. Бінарна система цінностей козацької епохи детермінована протиставленнями *козацтво – шляхта, влада – народ, експансія – захист, козацтво – польські жовніри, нереестрові та реєстрові козаки, перемога – поразка, воля – кріпацтво, православ'я – католицизм, життя – смерть, війна – мир, битва – компромісна угода*. Слід зазначити, що певні подвійні структури відіграють роль провідних у композиції бінарних відносин. З поданих опозитивних структур виокремлюється модель *козацтво – шляхта*. Перша частина цієї структури поширюється сегментами: 1) формою протесту народних мас проти існуючих порядків: перша хвиля народного вибуху (1591–1596) була порівняно короткою у часі, друга (1625–1638) – тривалішою; 2) інформацією про козацтво як головну русійну силу народних виступів [1, с. 134]. Головні причини першої хвилі народного гніву такі: посилення кріпосницького та національного гніту; енергійна експансія шляхти на відносно вільні українські землі, колонізовані ухадниками та запорожцями; зіткнення інтересів шляхетської та козацької верств; намагання офіційної влади Речі Посполитої взяти під контроль козацтво [1, с. 134].

У бінарному протиставленні *козацтво – шляхта* домінує складник *козацтво*, який уособлює боротьбу козаків та селян проти польського поневолення. У біполярному змаганні між козаками й шляхтичами військовий успіх, організаторський талант розглядаємо як запоруку перемоги; відступ, роз'єднаність військових сил як неминучу поразку. У козацьких війнах 1590-х рр. вій-

ськові успіхи були перемінними. Уособленням *перемоги* став повстанський рух під проводом К. Косинського у грудні 1591 р. (виступ протягом 1592–1593 рр. охопив Київське, Волинське, Брацлавське й частково Подільське воєводства) [1, с. 134]. *Поразкою* для козацького війська стала битва під П'яткою на Житомирщині (князь Костянтин Острозький з синами та інші магнати найняли військо в Галичині і в Угорщині, зібрали волинську шляхту і з цими силами розбили військо Косинського [3, с. 204]. Успішну *перемогу* козацтва символізує антишляхетське повстання на чолі із Северином Наливайком у жовтні 1594 р. (він вирушив до Молдови, взяв Тягиню, пограбував турок, молдаван, відступив потім назад, коли прийшло велике турецьке військо, потім, уже разом з низовими, пішов вдруге. Козаків налічували в цьому поході до 12 тисяч, вони спустошили Молдову, спалили Ясси. Навесні 1595 р., повернувшись в Україну, Наливайко пройшов на Волинь і підступив до Луцька під час ярмарку, коли шляхта з'їжджалась на судові засідання. Потім пройшов на Білу Русь, взяв Слуцький замок. Звідти рушив далі, захоплюючи що траплялось по дорозі і збираючи поживу та контрибуцію; розгромив Могильов, велике місто в ті часи, а коли після всього цього зібралось проти нього литовське військо, Наливайко, маючи велику артилерію, у повному порядку відступив назад на Волинь. Водночас низове військо, хоч і скромніше, господарювало в київських землях, на Поліссі, а коли Наливайко вийшов на Волинь, пустилось теж на Білу Русь. При цьому, втручаючись в різні панські чвари і наїзди, в які пускались одні пани на інших, і наливайківці, і низові допомагали православним панам, князю Острозькому та іншим, зводити рахунки з противниками православних, уніатськими єпископами та їх прибічниками, зайнятими в цей час проведенням унії [3, с. 208].

Біла Церква стала центром об'єднання військових сил трьох ватажків – С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи й символом *перемоги*: перемогла ідея єдності козацтва [3, с. 209]. Бінарні відношення у структурі *козацтво* – *шляхта* складають: перший компонент – це повстанці, очолювані Наливайком, і другий – це коронне військо С. Жолкевського. Під компонентом *козацтво* розглядаємо успішне об'єднання загонів Шаули й Наливайка під Білою Церквою (військо налічувало 5–6 тис. осіб), що дало їм змогу розгромити передові загони шляхетських військ на чолі з К. Ружинським і здобути *перемогу*, та вимушений їхній відступ перед основними силами Жолкевського [1, с. 136]. Невдалою битвою для козацтва стало урочище Солониця, неподалік від Лубен, в якому воно потрапило в оточення й зазна-

ло *поразки*: після двох днів страшної канонади козаки прийняли умови Жолкевського: обіцяли видати заводіїв, гармати і всякі припаси, прапори та інші дарунки імператора Рудольфа. Побачивши, до чого йде, Наливайко хотів утекти; наливайківці захищали свого отамана, але запорожці схопили його і видали полякам. Разом з ним було видано Шаулу та ще кількох старшин [3, с. 212]. У структурній моделі компоненти *ні перемоги* – *ні поразки* доповнюються інформаційними елементами, які характеризують одну з вирішальних битв, у ході якої обидві сторони зазнали значних втрат, але жодна з них не отримала *перемоги*, відбулася в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля [1, с. 136].

Дуалістична модель історичної комунікації характеризує опозиційні сили в козацькому середовищі кінця XVI – початку XVII ст. Поразки та невдачі попередніх виступів, поява нових акцентів у політиці польського уряду призвели до розколу козацтва і виникнення в його середовищі двох течій: 1) радикальної, що об'єднувала незаможних козаків, вчорашніх селян і ремісників, які прагнули шляхом повстання домогтися перерозподілу шляхетських земель та майна і цим покращити свій життєвий рівень; 2) поміркованої, до якої належали заможні козаки, схильні до компромісів і мирного легітимного (законного) розширення козацьких прав та вольностей шляхом договорів з польським урядом [1, с. 136]. М. Грушевський пише: “А найгірше було, що серед самого козацтва під впливом гнітючого занепаду починається небезпечне роздвоєння, внутрішня боротьба: більш смілива і рішуча частина козацтва починає боротьбу з більш поміркованими, примирливо настроєними елементами, які прагнули задобрити уряд і відновити колишні стосунки. Це було продовження попереднього розладу між запорожцями і наливайківцями, але тепер воно виливалось у більш різкі форми, ніж раніше, тож доходило до кривавих битв між обома партіями, і одна проти одної шукала допомоги у самого польського уряду, прохаючи призначити їм старшого між козаками” [3, с. 238]. Схарактеризуємо дуалістичну модель *радикальна течія* – *поміrkована течія*. У наведеній схемі відбувається трансформація: домінує другий елемент, який є носієм інформації про політичну, державну і військову діяльність представників поміркованої течії – гетьманів Самійла Кішки та Петра Конашевича-Сагайдачного. М. Грушевський пише: “Славний гетьман Самійло Кішка об'єднав козацтво; рядом походів у 1599 р. – на море і на Молдавію – він підняв дух козацького війська, і потім настали події, які змусили сам уряд звернутися до козаків і просити у них допомоги” [3,

с. 238]. Історична заслуга гетьманів полягає у виконанні і втіленні в життя таких завдань: підвищити престиж українського козацтва, посилити його вплив та розширити права; перетворити козацтво з тимчасових напівпартизанських формувань на боєздатне регулярне військо; довести чисельність козацького війська до 40 тис.; трансформувати козацтво із суто воєнного в активний воєно-політичний чинник суспільного життя, здатний розв'язувати державні проблеми; шляхом вступу всього Війська Запорозького до Київського братства утворити своєрідний союз козацтва, духовенства та міщанства [1, с. 137].

На початку 20-х рр. XVII ст. протистояння двох ворожих таборів посилюється, загострюються стосунки козацтва з польською владою, антагонізм їхніх поглядів і позицій відтворюють схеми у вигляді бінарних протиставлень: *козацтво – шляхта, перемога – поразка*. У поданій схемі фіксується інверсія полюсів, яка є результатом зміни одного з компонентів структури, наприклад, другий компонент *шляхта* домінує і містить інформацію про Хотинську війну, в якій Польща здобула *перемогу*, а *козацтво* зазнало *поразки* [1, с. 137]. У 1625 р. польська офіційна влада відправила на Київщину військо Конецпольського для придушення козацько-селянського руху. У системі бінарних опозицій простежується провідна структура *козацтво – шляхта*, яку становлять компоненти: перша частина уособлює об'єднані сили місцевих повстанців та запорожців (майже 20 тис. війська) на чолі з гетьманом М. Жмайлом, а друга – 30-тисячне військо С. Конецпольського. Структурна модель *ні перемоги – ні поразки* характеризує найбільшу битву між сторонами, що протидіють, яка відбулася в урочищі Ведмежі Лози поблизу Курукового озера, але, зазнавши значних втрат, жодна з них *не здобула перемоги* [1, с. 138].

Розвиток подій в Україні на початку XVII ст. призвів до посилення поміркованої течії в козацькому середовищі: спочатку від керівництва було усунуто М. Жмайла і гетьманську булаву передано представнику козацької верхівки М. Дорошенку, а потім укладено компромісну мирну угоду [1, с. 138].

Дуалістична модель історичної комунікації знаходить своє вираження в Куруківській угоді, згідно з якою всі повстанці були амністовані, козацький реєстр зростає від 3 до 6 тис., а щорічна плата реєстровцям збільшувалася до 60 тис. злотих. Водночас козакам заборонялося втручатися в релігійні справи в українських землях, здійснювати морські походи та мати відносини з іноземними державами [1, с. 138].

Дуалістична концепція була компромісом між офіційною польською владою та верхів-

кою козацтва, але вона зовсім не задовольняла інтересів більшості повсталих, які мусили повертатися в кріпацтво. Саме тому вона прискорила остаточний поділ козацтва на дві групи: заможне реєстрове козацтво, яке дотримувалося поміркованої лінії та йшло на компроміси з урядом, і нереєстрове, яке організаційно оформилося на Січі у 1628 р. та, як правило, займало радикальну позицію [1, с. 138].

У дуалістичному змаганні між козаками і шляхтичами виникають суперечності, які призводять до нових повстань. Двохленні структури *нереєстрові та реєстрові козаки, битва – компромісна угода* утворюють історичну форму комунікації у вигляді дуальних опозицій. У поданих схемах компонент *битва* домінує й уособлює суперечність між військовими силами й загострення боротьби між ними: після закінчення війни зі Швецією польський уряд 1629 р. значну частину своїх військ розквартирував в Україні, що зумовило новий вибух народного гніву; основними причинами повстання стали грабунки та розбої польських жовнірів; зростання релігійних утисків; поглиблення суперечностей між нереєстровими та реєстровими козаками, які мусили захищати інтереси гнобителів [1, с. 138].

Компонент *битва* символізує боротьбу між повстанцями – запорожцями, які відмовилися коритися гетьману реєстровців Григорію Чорному, і військом коронного гетьмана Конецпольського. Компонент *козацтво* уособлює похід військових сил на чолі з ватажком Тарасом Федоровичем (Трясиллом) у березні 1630 р. з Січі “на волость” (повстання швидко охопило Полтавщину та значну частину Лівобережжя. Стративши Г. Чорного, оволодівши Каневом та іншими населеними пунктами, козаки підійшли до Переяслава) [1, с. 138]. У бінарній опозиції *битва – компромісна угода* компонент *битва* є носієм інформації про кровопролитні бої між сторонами, що ворогують, протягом трьох тижнів, центральною подією такого протистояння була “Тарасова ніч”, коли невеликий загін повстанців знищив Золоту роту – добірне шляхетське формування, що охороняло штаб Конецпольського [1, с. 139]. Зазнавши значних втрат, коронний гетьман змушений був піти на переговори, а козацько-старшинська верхівка усунула ватажка від керівництва (Тарас Федорович мусив з частиною прибічників повернутися на Запорозжя) й уклала *компромісну угоду*, суть якої полягала в збереженні основних вимог Куруківської угоди та в збільшенні реєстру до 8 тис. осіб [1, с. 139].

Дуалістичне змагання між нереєстровими та реєстровими козаками датується 1635 р., коли поляки завершили будівництво Коцацької фортеці на Дніпрі, яка блокувала

рух втікачів на Запорозжя та рейди запорожців у верхів'я Дніпра, а гетьман Іван Сулима на чолі загону січовиків знищив козацький гарнізон і зруйнував фортечні мури. Ця подія не переросла в нове повстання, оскільки козацького ватажка було підступно схоплено реєстровцями та видано польським властям [1, с. 139].

Поглиблення суперечностей між козаками й шляхтичами супроводжувалось новим народним вибухом: розпочалося селянсько-козацьке повстання 1637–1638 рр., яке очолили П. Бут (Павлюк), Д. Гуня, Я. Остряниця. Подвійне протиставлення *козацтво – шляхта* утворює схему, в якій перший компонент *козацтво* містить інформацію про початковий етап повстання на чолі з гетьманом нереєстрового козацтва П. Бутом, який зібрав під свої знамена майже 10 тис. осіб, і поширення цього повстання на все Подніпров'я, особливо на Лівобережжя [1, с. 139]. У розширенні структурної схеми *козацтво – шляхта* значну роль відіграють елементи: *боротьба з “ляхами”, захист православної віри, знищення зрадників – старшин-реєстровців*. Бінарні опозиції *битва – компромісна угода, перемога – поразка, вірність – зрада* містять сегменти: 1) *відомості про вирішальну битву наприкінці 1637 р. під Кумейками, поблизу Черкас*; 2) *повідомлення: козацьке військо, втративши більше п'ятої частини свого складу, зазнало поразки*; 3) *інформацію про зраду: невдовзі біля Боровиці після невдалого бою Потоцькому було видано Павлюка та інших ватажків* [1, с. 139].

Бінарні структури *битва – компромісна угода, перемога – поразка* насичуються інформаційними елементами: 1) *вже навесні 1638 р. козаки знову активізують свою боротьбу. Спочатку повстання очолює Я. Остряниця, потім – Д. Гуня. Та сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську прийшли жовніри Я. Вишневецького*; 2) *після поразки в бою під с. Жовнин (Черкаська область) повстанці змушені були капітулювати*; 3) *на козацьких радах у Києві (вересень) та Масловою Ставі в Канівському повіті (грудень) реєстровці під тиском польського уряду визнали ухвалену сеймом “Ординацію Війська Запорозького реєстрового”, за якою скасовувалося козацьке самоврядування, число реєстрових козаків обмежувалося до 6 тис. Козаки мали право селитися в трьох староствах – Черкаському, Чигиринському та Корсунському. Замість обраного гетьмана уряд направляв свого комісара. Нереєстрові козаки переходили до стану посполитих* [1, с. 140]. У бінарній опозиції *перемога – поразка* простежується інверсія полюсів: другий елемент *поразка* охоплює сферу вій-

ськової діяльності, є носієм інформації про дві хвили козацько-селянських повстань, що прокотилися українськими землями наприкінці XVI – на початку XVII ст. і які закінчилися *поразками*. Однак, незважаючи на *поразки*, селянсько-козацькі повстання відіграли значну роль в історії українського народу, оскільки суттєво гальмували процеси ополячення та окатоличення, зменшували тиск феодального гніту, підвищували престиж та авторитет козацтва, сприяли нагромадженню досвіду боротьби, слугували прикладом для майбутніх поколінь борців за визволення народу, прискорювали формування національної самосвідомості [1, с. 140].

IV. Висновки

Отже, історична комунікація козацької доби (кінець XVI – початок XVII ст.) знаходить своє вираження в бінарних опозиціях, з-поміж яких виокремлюються дихотомічні моделі *козацтво – шляхта, перемога – поразка*.

У бінарному протиставленні *козацтво – шляхта* домінує складник *козацтво*, який уособлює боротьбу козаків та селян проти польського поневолення. У схемі *перемога – поразка* фіксується інверсія полюсів, яка є результатом зміни одного з компонентів структури, наприклад, другий компонент *шляхта* домінує й містить інформацію про Хотинську війну, в якій Польща здобула *перемогу*, а *козацтво* зазнало *поразки*. Двочленні структури *нереєстрові та реєстрові козаки, битва – компромісна угода* утворюють історичну форму комунікації у вигляді дуальних опозицій. Дослідження аксіологічних стратегій запорозького козацтва першої і другої половини XVII ст. у дихотомічних і дуалістичних моделях історичної комунікації, розгляд історичної комунікації козацької доби XVIII ст. є актуальним і потребує висвітлення у подальших наукових студіях.

Список використаної літератури

1. Бойко О.Д. Історія України : навч. посіб. / О.Д. Бойко. – 3-тє вид. – К. : Академвидав, 2008. – 688 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський ; [укл. Й.Й. Брояк, В.Ф. Верстюк]. – Донецьк : БАО, 2010. – 736 с.
4. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу / підготовка тексту і науков. апарату С.В. Абросимової, Н.С. Василенко ; за заг. ред. Н.І. Капустіної. – 3-тє вид., випр. і доп. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. II. – 496 с.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2013.

Мороз В.Я. Бинарная система ценностей в их исторической интерпретации (из истории социальных коммуникаций)

Статья посвящена изучению оппозиции как одного из главных инструментов структурирования познавательной реальности и созданию ее модели. Проанализированы аксиологические стратегии запорожского казачества в конце XVI – начале XVII в. в разных моделях исторической коммуникации. Исследована бинарная система ценностей казацкой эпохи, которая детерминирована противопоставлениями казачество – шляхта, власть – народ, экспансия – защита, победа – поражение, воля – крепостничество, православие – католицизм, битва – компромиссное соглашение.

Ключевые слова: коммуникация, историческая коммуникация, бинарные оппозиции, дуалистическая модель, аксиологические стратегии, казачество.

Moroz V. The Binary System of Values in their Historical Interpretation (of the History of Social Communications)

The paper studies the opposition as one of the main tools of the cognitive structuring of reality and the creation of the model. Analyzed axiological strategy Zaporizhzhya Cossacks in the late XVI – early XVII century in different historical models of communication. Studied the binary system of values Cossack era, which is determined oppositions Cossacks – nobility, power – the people, the expansion – the protection, the victory – the defeat of the will – feudalism, orthodoxy – Catholicism, the battle – a compromise agreement.

Key words: communication, communication history, binary oppositions, the dualistic model, axiological strategy, the Cossacks.